

Magyarország helye a kialakuló világgazdaságban

Az árutermelő társadalmi formák
elterjedése Kelet-Európában a „hosszú 16. században”

A tőkés fejlődés regionális változatairól szóló viták nem új keletűek a magyar történetírásban, és az úgynevezett regionalitásvitá(k)ban csúcsoodtak ki. A historiográfiai vita középpontjába a magyarországi kapitalizmus kialakulásának kérdése került, nevezetesen, hogy a magyarországi tőkés fejlődés (polgárosodás) mibenléte önálló nemzeti keretbe ágyazott (autochton) módon magyarázható, mint azt Hanák,¹ illetve Gyáni² képviselték, akik a Közép-Európa-konceptió felhasználásával a magyarországi (agrár)polgárosodás felzárkózásának történelmi lehetőségei mellett érveltek. Ezzel szemben a marxista gazdaságtörténészek abból indultak ki, hogy a térségünk tőkés fejlődése a világgazdaság egyenlőtlen függő kapcsolatrendszerébe ágyazódik, ezért az elmaradottság/alulfejlettség kérdését is ebben az összefüggésrendszerben kell értelmezni, mint Ránki³ és Niederhauser⁴ érveltek, amit Pach⁵ egészített ki a polgári fejlődés elkanyarodásának elméletével, aminek alátámasztására a Kelet-Európa, illetve Közép-Kelet-Európa fogalmat használták. Mint Krausz⁶ kimutatta, ezek a historiográfiai viták részben visszatükrözték a modernizációs paradigma utolérésről vagy felzárkózásról szóló téziseit, illetve azok függőségi és világszisztéma-elméleti kritikáját. A vita Szűcs Jenő híres tanulmánya nyomán újult ki a '80-as évek végén, amelyben Európa három történelmi régiójának széleskörűen vett intézményi és kultúrtörténelmi összehasonlító elemzését publikálta a Bibó István halálát követően kiadott Emlékkönyvben. Mint Krausz⁷ megjegyzi, ez az újabb regionalitásvita már Ránki, Bibó és Szűcs örökségének újraértelmezéséről is szólt a marxista és a polgári történészek között.⁸ Az alábbi cikkben a politikai gazdaságtani megközelítést használom

a magyar agrárkapitalista fejlődés történelmi elemzéséhez. Célom, hogy a tőkés világgazdaság függőségeinek számbavételével vizsgáljam meg a magyar és kelet-európai polgári fejlődés világgazdasági betagozódásának strukturális körülményeit, illetve hogy elkerüljem a történelemtudományt is sokszor gúzsba kötő módszertani nacionalizmus csapdáját. Az alábbi gazdaságtörténeti elemzésben a térségünk megnevezésére a Kelet-Európa fogalmat használom.

*

A kelet-európai régió bekapcsolódása a globális tőkés munkamegosztásba a világgazdaság „hosszú 16. századi” kibővülésével indult meg. A nemzetközi árukereskedelemben ugyanakkor nem egyidejűleg, hanem hullámokban tagozódott be a térség a 15. és a 18. század között, amit legalább három szakaszra bonthatunk. Az Európán belüli kelet–nyugati kereskedelem már a 15. században megélné, amit a 16. században a kereskedelmi útvonalak Mediterráneum felől az Atlanti térség irányába történő súlyponteltolódása követett. Az ennek nyomán fellépő átmeneti agrárkonjunktúra következtében egy egyenlőtlen árrobbanás alakult ki a kontinensen, az ipari és agrártermékek közötti kereskedelmi csereáramok az utóbbiak előnyére változtak meg. A 17. században, az interkontinentális munkamegosztás kiépülésével, egy elnyúló pangás vette kezdetét, aminek következtében az egyes térségek külkapcsolati lehetőségei és az azok nyomán rögzült társadalmi és politikai fejlődés irányai lényegesen beszűkültek.

Bár a 16. század előtti kelet-európai feudális társadalmi berendezkedés sok tekintetben még rokonságot mutatott a nyugati trendekkel, a későbbi agrárkonjunktúra Kelet-Európában az önkezelésű földbirtokos árutermelő gazdaságok megerősödéséhez, míg Nyugat-Európában a kereskedelmi és ipari tőke felemelkedéséhez vezetett. A 17. századi világgazdasági pangás az előbbi térségben a kényszermunka fokozását, a jobbágyság röghöz kötését és korlátlan robotoltatását, míg nyugaton a merkantilista rabszolgatartó ültetvényes gyarmati rendszerek kiépülését és annak nyomdokain a (kettős értelemben) szabad ipari munkásság centrumban összpontosuló kiszélesedését eredményezte. Az eltérés okait részben tehát a nemzetközi munkamegosztás szerkezeti változásaiból, részben – ezzel összefüggésben – a belső társadalmi erőviszonyok megváltozásából érthetjük meg. A két folyamat – a külgazdasági integráció és a belső társadalmi változások – közötti oksági kapcsolatra tehát nem egy egyirányú változóként tekintek (nem az egyikből következett a másik), hanem egymással

kölcsönös összefüggésben fejlődő, dialektikus kapcsolatként fogom az alábbiakban értelmezni.

A 15. századi távolsági kereskedelem két fontos európai csomópontja északon a Balti- és Északi-tenger medencéit és az azokba torkolló folyókat összekapcsoló Hanza-szövetség városai (mint Lübeck, Brügge, Köln, Hamburg, Riga és Gdańsk), míg délen a Földközi-tenger medencéjében a levantei kereskedelmet ellenőrző észak-itáliai városok, Velence és Genova voltak. Az Északi-tengeren és az atlanti partvidéken zajló kereskedelmet németalföldi közvetítők bonyolították, akik a mediterrán térségből felhajózó genovai kereskedők és a balti kereskedelem között láttak el közvetítő szerepet. A levantei városok gazdagságát a keleti távolsági kereskedelemről származó luxusjavak (például fűszerek, kínai porcelán, finom textíliák) biztosították, míg a Hanza-városok a Baltikumból elsősorban nyersanyagokat (például fát, gyantát, halat, gabonát és sót, kisebb részt bányaipari termékeket) importáltak, amiért cserébe észak-európai posztót szállítottak. A levantei kereskedelem tehát elsősorban távolsági közvetítő kereskedelem volt, míg a balti térségben az áru-termelés és az árukereskedelem szorosabban összekapcsolódott.⁹ E két csomópontot a kontinensen áthaladó szárazföldi kereskedelmi útvonalak is összekötötték, amelyek közül az észak-itáliai és délnémet transzalpi, a rajnai–burgundiai, valamint a dél–keleti útvonalak voltak a jelentősebbek, utóbbi Erdélyen és a Keleti-Kárpátokon keresztül Krakkót és Lemberget kapcsolta be a levantei hálózatba.

Magyarország földrajzi helyzetéből adódóan a levantei hálózathoz volt közelebb, és ezért kereskedelme is ebbe az irányba csatlakozott közvetlenül. Egyfelől élénk árukereskedelem folyt délnyugati irányba, Velence felé, másfelől az északnyugati irányú kereskedelem a Duna menti délnémet városokat, Bécsset, Augsburgot, Regensburgot, Passaut célozta, amelyek a transzalpi közvetítő útvonalak mentén feküdtek, így maguk is ennek a hálózatnak voltak fontos elosztói (hasonlóan a németalföldi városokhoz az északi útvonalon). A dunai hajózásnak köszönhetően a nyugati irányú külkereskedelem már a 15. század közepén fellendült, a pozsonyi harmincadnaplók tanúsága szerint mintegy ötszörösére nőtt 1440 és 1457 között, ám a majdnem 50 százalékos behozatali többletnek köszönhetően jelentős áruforgalmi hiány keletkezett, és mintegy 200-300 ezer forint értékű arany és ezüst áramlott ki az országból ebben az időszakban.¹⁰ Magyarországról elsősorban szarvasmarhát szállítottak mind Észak-Itália, mind a délnémet városok irányába, egyes becslések szerint az akkori magyar

export 55-60 százalékát az élőállat-kivitel adta, de jelentős volt a feldolgozott termékek, például bőráru kivitele is. A balti hálózatot csak áttételesen érintette a magyar export, ami főleg Szilézián és Lengyelországon át bort (a teljes kivitel kb. 5-6 százaléka) és nyers rezet (a teljes kivitel kb. 20 százaléka) szállított északi irányba. Magyarország már a 15. században főleg ipari termékeket importált nyugatról, a textiláruk súlyát a behozatalon belül 70-75 százalékra becsülhetjük, emellett 10-10 százalékot tett ki a vas- és egyéb fémimport, ami német és morva kereskedők közvetítésével jutott el a hazai vásárokbá. A magyar földbirtokos elit a levantei importból, javarészt délnémet közvetítéssel jutott hozzá luxusjavakhoz, amelyek legfeljebb 5-10 százalékos súllyra tettek szert az Anjouk és I. Mátyás idejében. A jelentős külkereskedelmi hiányt részben az ipari és agrárárak széttartásából következő kedvezőtlen árárváltozások, másnéven külkereskedelmi cserearány-változások növelték meg. Hozzá tartozik, hogy a Magyarországról és hasonló tendenciákkal rendelkező Lengyelországból kiáramló nemesfém fontos szerepet játszott az európai pénzforgalom 15. századi fenntartásában. Az amerikai arany- és ezüstbányákat ekkor még nem tárták fel Európa számára, viszont a távolkeleti kereskedelem jelentős mennyiségű nemesfémot szívott el.¹¹ A magyar rézexport a kontinentális pénzforgalmon belül maradt.

A hiány egyik kedvezőtlen hatása a délnémet kereskedelmi tőke irányába történő pénzügyi függőség kialakulása volt, ami részben már rávilágít a társadalmi struktúrák közötti fejlődésbeli eltérésekre. A kelet-európai városok fejlettsége ugyanis elmaradt a nagyobb kereskedelmi útvonalak csomópontjaiban fekvő nyugati városokétól, így a helyi polgárság szerepe mindvégig alárendeltebb maradt a kereskedelmi és pénzügyi műveletekben, ezáltal a politikai befolyásuk is gyengébb volt.¹² Jó példa erre a felső-magyarországi bányavárosok esete, ahol már nagyon korán az augsburgi Fuggerek szereztek meg az ércbányászat kitermelési és kereskedelmi jogát.

Ezek a 15. századi külkereskedelmi aránytalanságok közvetlenül még nem befolyásolták a társadalmi viszonyokat, a késő feudális társadalmi tendenciák Európa-szerte, így Magyarországon is hasonló átalakulásokról, például a feudális földjáradék felbomlásáról tanúskodtak. Pach Zsigmond Pál kutatásaiból tudjuk,¹³ hogy a termékjáradék felől a pénzjáradék irányába történő elmozdulás Magyarországon már a 14. században megkezdődött. Bár, mint arra Makkai László¹⁴ felhívta a figyelmet, a magyar pénzjáradék státusza eltért a nyugatitól, hiszen elsősorban különadók formájában szedték, nem pedig a feudális

földjáradék helyét vette át, így nem is vezetett szerződésben rögzített adóformává, illetve a terményjáradék túlsúlyát sem bolygatta meg igazán. Makkai szerint a magyar pénzjáradék inkább hátráltatta, mint serkentette az árutermelés fejlődését.

Mindenesetre az árutermelés bővüléséből a mezővárosi és falusi parasztság hasznot tudott húzni, mind a belföldi piacon, ahol a városi polgárság és a földesúri gazdaságok – a terményadók mellett – vásároltak is a parasztoktól, mind pedig a külkereskedelemben, habár az utóbbi súlya a gazdaságon belül nem volt túl jelentős ebben az időszakban. Bár a földesúri önkezelésű gazdaságok (allódiúmok vagy majorságok) már a 15. században jelen voltak, az árutermelésben ekkor még nem játszottak domináns szerepet, mivel a magyar gazdaság még nagyobb részt önellátásra volt berendezkedve. Ennek is volt köszönhető, hogy a hazai parasztság helyzete a 15. században közelebb állt az európai trendekhez, mint aztán később: szilárd telekbirtokrendszerrel és szabad költözési joggal rendelkeztek. Jelentős volt a parasztság vagyoni differenciálódása, az árutermelő gazdag parasztok földbérleményeken keresztül tudták birtokukat növelni, ahol pénzben és terményben fizetett bérmunkát foglalkoztattak. A bérmunka, illetve annak számos átmeneti és vegyes formája a földesúri gazdaságokban is létezett.

A 14–15. században látunk idehaza is számos kísérletet a rendi állam központosítására, elsősorban az említett Anjouk és I. Mátyás idején. A 15. század végétől aztán felerősödtek azok az ellentendenciák, amelyek a kelet-európai árutermelés társadalmi és politikai viszonyait átalakították, és amit a szakirodalom földesúri vagy „rendi reakciónak” nevez.¹⁵ Pach szerint¹⁶ a földesurak gazdasági magatartásában beálló változást a nemzetközi kereskedelmi útvonalak elmozdulása nyomán kibontakozó világkereskedelmi konjunktúra, illetve az abba történő bekapcsolódás idézte elő, míg Makkai a korábbiól megörökölt fejlettségbeli különbségeket, így a pénzjáradék eltérő formáit, a városi fejlődés elmaradottságát, illetve demográfiai tényezőket hangsúlyoz, még ha a 16. századi agrárkonjunktúra szerinte is hozzájárult az árutermelésre átálló önkezelésű földesúri gazdaságok elterjedéséhez. Abban mindketten egyetértettek, hogy a földesúri réteg bekapcsolódása az árutermelésbe megváltoztatta a kelet-európai osztályviszonyokat és vele az államalakulatok fejlődési irányát Lengyelországban és Magyarországon egyaránt. Itt érdemes még megjegyezni, hogy ez volt az a pont, ahol a polgári történések, például Gyáni Gábor¹⁷ és Hanák Péter,¹⁸ vitatni kezdték Pach úgynevezett

elkanyarodás tézisét, mondván, az eltúlozza a feudális nagybirtok szerepét a magyar agrárfejlődésben, miközben alulbecsüli a majorsági gazdaságon kívüli agrárpolgárosodás tendenciáit.¹⁹

Mindenesetre az árutermelésre való átállás mozgatórugója az Európán belüli kereskedelmi útvonalak súlypontjának eltolódása volt a Mediterráneum felől az atlanti térség irányába. Fernand Braudel²⁰ szerint a súlyponteltolódást az atlanti partmenti holland városok árutermelésének robusztus fejlődése idézte elő, aminek nyomán megnőtt az ottani városi polgárság élelmiszerek és nyersanyagok iránti kereslete. Ráadásul a németalföldi közvetítő árukereskedelem szerepe is egyre jobban felértékelődött a korábbi tradicionális Hanza- és levantei kereskedelemmel szemben. Ezt jól érzékelteti, hogy az 1590-es évek észak-itáliai gabonaválságát követően a holland kereskedők sikeresen hatoltak be a Földközi-tenger térségébe, és vették át Genova szerepét a gabonautánpótlás biztosításában, bár a levantei távolsági kereskedelem még a 17. században is itáliai kézben maradt (annak lassú hanyatlását egyébként nem a Földközi-tenger keleti medencéjében terjeszkedő Oszmán Birodalom idézte elő, hanem a holland vezetéssel kiépülő atlanti munkamegosztás miatt veszítette el jelentőségét). Hasonló mód hatoltak be a hollandok a balti-tengeri hálózatba, ahonnan a Hanza- városok kereskedőit sikerült háttérbe szorítani.

Fontos hangsúlyozni, hogy nem az amerikai kontinens elérése, hanem az északi-tengeri városok bővülő árutermelése értékelte fel az atlanti hajózás szerepét. Amerika elérése ugyanis nem az atlanti árukereskedelem fejlődésének volt az eredménye,²¹ hanem a levantei távolsági kereskedelem reorientációjából következett, amibe genovai közvetítéssel szálltak be az ibériai államok, akiket szintúgy a távoli fűszerek és nemesfémek megszerzése érdekelt, semmint az árutermelés logikájából következő, közfogyasztásra szolgáló tömegcikkék, például az egyre fontosabbá váló posztó utánpótlásának biztosítása. Nem csoda, hogy az afrikai kontinens körbehajózását és közben az amerikai kontinens felfedezését követően Portugália és Spanyolország hiába tartotta sokáig kézben a dél-amerikai nemesfém- és délkelet-ázsiai fűszerimportot, a tömegáruk kereskedelmében behozatalra szorult.²² Ennek következtében nemcsak az európai áruforgalomban került alárendelt szerepbe, hanem a 18. századra kiépülő merkantilista gyarmati ültetvényes gazdaságok kialakításában is a holland, francia és brit kezdeményezés mógé szorult.

Az árutermelés szerkezetváltozásának egyik legfontosabb hatása az ún. agrár-árforradalom volt, aminek következtében az ipari és ag-

rártermékek árai között az utóbbiak javára billent át a cserearány. Az árrobbanást természetesen a Dél-Amerikából beáramló nemesfém-tömeg is serkentette, de mint azt Wallerstein kiemeli,²³ nem ez idézte elő az árrobbanást, hanem legfeljebb csak fokozta annak árfelhajtó hatásait. Mindenesetre az agrárárak a 16. században hatszorosára nőttek,²⁴ aminek köszönhetően a kelet-európai agrárkivitel jelentős profitabilitásra tett szert. Ez elsősorban a lengyel gabona, a balti fa, hal és só exportját érintette Gdańskon keresztül az egyre erősödő kereskedelmi központ, Antwerpen irányába.

Magyarország esetében a szarvasmarha délnémet irányú kivitele fokozódott, de a lengyel gabonaexporton meggazdagodott helyi nemesség megnövekedett borfogyasztásának egy jelentős részét is hazánkból biztosították. Az agrárkonjunktúra nyomán fellépő kedvező cserearány-változásnak köszönhetően mind a lengyel, mind pedig a magyar külkereskedelmi egyenleg a korábbi passzívumból nagyfokú aktívumba fordult át a 16. században. Magyarország esetében Ember Győző²⁵ mutatta ki az 1542-es harmincadnapló alapján, hogy a nyugati irányú 465 ezer aranyforint értékű áruforgalmon belül a kivitel értéke több mint a duplája volt a behozatalnak (323 ezer aranyforint a 141 ezerhez képest). A külkereskedelmi mérleg áruszerkezete nem sokat változott a század során, a behozatalon belül a szövetárak súlya 68 százalék, míg a vas, fém és szatócsárak súlya 10-10 százalék maradt, illetve a bors behozatali aránya 3,5 százalékra nőtt. A kiviteli oldalon viszont erős termékkoncentráció figyelhető meg, az élőállatexport közel 90 százalékos arányt ért el (a rézkivittelt nem számítva), ami egyértelműen annak a jele, hogy az agrárkonjunktúra a szarvasmarhaexport volumennövekedését vonta maga után (hasonló tendenciák figyelhetők meg a lengyel gabonaexport esetében is). Az agrárkonjunktúra hatására nemcsak a külkereskedelem, hanem a belső kereslet is megélné, ami többek között a belföldi gabonapiacra csapódott le. Mivel a külkereskedelem súlya továbbra is relatíve alacsony volt a gazdaság egészéhez képest, ezért a belpiacra átgyűrűző tendenciák társadalmi hatásai legalább annyira meghatározóvá váltak.

Az agrárkonjunktúra egyik legfontosabb hatása az lett, hogy fel-erősítette a földesúri gazdaságok árutermelésbe való bekapcsolódásának tendenciáját, ami hosszú távon kiélezte a konfliktust mind az árutermelő osztályokkal, például a mezővárosi parasztsággal és városi polgársággal szemben, mind pedig a földbirtokos elit és az államköz- pont között. Ezek a tendenciák már viszonylag korán megfigyelhetők

voltak, ám az agrárkonjunktúra bővülő szakaszában, a 16. század közepén még messze nem játszottak meghatározó szerepet a társadalmi fejlődés irányváltoztatásában. A kedvező cserearányok ugyanis ekkor még valamennyi termelő osztály helyzetét javították, ennyiben az agrárpolgárosodás tendenciájához is hozzájárultak (mint ahogy Gyáni érvelt Varga alapján²⁶). Az agrárkonjunktúra összességében pozitív összegű folyamatokat indukált, ami majd a konjunktúra kifulladásának időszakában a 17. századi pangás és válság kibontakozásával fordult át negatív összegűvé.

A hosszú távú következmények közül kiemelendő, hogy az önkezelésű földbirtokos árutermelő gazdaságok megerősödése – szemben a nyugat-európai trendekkel – nem a bérmunka adta lehetőségek kiaknázására épült, illetve a kelet-európai földbirtokos réteg egyre kevésbé volt érdekelt pénzjáradék formájában adót szedni (az árrobbanás által fellépő infláció elértektelenítette a pénzjáradékot), hanem árutermelő, bár nem bérmunkát alkalmazó kapitalista intézményi formában igyekezett a kényszermunka növelésével biztosítani a munkaerő-utánpótlást. Emiatt vált a majorsági gazdálkodás kiszélesítésének egyik fontos előfeltételévé a jobbágyterhek növelése és a korábbi szabadságjogok fokozatos felszámolása.

Makkai²⁷ szerint a földesurak először a termékjáradék (kilenced és egyházi tized) növelésével reagáltak a növekvő keresletre, aminek nyomait már az 1492-es, 1498-as, majd 1500-as évek dézsmajegyzékeiben megtaláljuk. E mellett a földesurak számos korábbi kereskedelmi és termelési jogot kisajátítottak, például a közös területek hasznélvezeti jogát pénzhez kötötték, új vámokat vezettek be, valamint monopolizálták a legfontosabb regálékat: kocsmáztatási, mészárosi és malomhasználati jogokat. Mindez jól ismert paraszti ellenálláshoz vezetett, ami az 1514-es Dózsa György-féle parasztfelkelésbe, illetve annak brutális leverésébe torkollott. Ezt követően a hazai köznemesség nyomásának eredményeként felszámolták a parasztok szabad költözési jogát, meggyengítették a földbirtoklás, például öröklés jogát, és megnövelték a munkajáradék terhét, aminek mértékét nagyon hamar tovább súlyosbították (a század eleji heti 2 napban rögzített robothoz képest az 1550-es években már egyre több példát találni a korlátlan robotoltatásra). A kényszermunkát alkalmazó kapitalista árutermelés kialakulásában, amit Engels²⁸ második jobbágyságnak nevezett, a fordulópontot részben 1514-re, tehát a parasztfelkelés leverését követő törvényi szigorítás idejére tehetjük, ami egybeesik a majorsági árutermelés és külkereskedelem fellendülésének kezdetével. Meg-

jegyzendő, hogy a magyarországi nemesség politikai erejét növelte a relatíve nagy létszáma (a társadalom közel 5 százaléka rendelkezett valamilyen nemesi ranggal, szemben például a nyugat-európai alig 1 százalékkal), már amennyiben a főúri nagybirtokos elitet és a kisbirtokos köznemességet egy osztályba soroljuk, mint ahogy azt a Werbőczy-féle *Hármaskönyv* tette az egységes és osztatlan nemesség elvére hivatkozva.²⁹ Érdemes ehhez hozzátenni, hogy a gyér városiasodás eredményeként – amit a török háborúk tovább pusztítottak – a magyarországi városi polgárság lakosságon belüli arányszáma alig érte el a 1,5-2 százalékot, szemben a nyugat-európai 8-10 százalékkal,³⁰ vagyis a nemesség és polgárság egymáshoz viszonyított aránya éppen fordítottan alakult Nyugat- és Kelet-Európa között. Ez a különbség fontos a robotoltatás kelet-európai elterjedése szempontjából, mivel azt főleg a kisbirtokos köznemesség erőltette, amely gazdasági erőforrások hiányában képtelen volt bérmunka alkalmazásával reagálni a konjunktúrára, helyette viszont az állam kényszerítő erejét tudta saját céljainak megfelelően felhasználni.

A robotoltató majorsági árutermelő gazdaságok elterjedése ugyanakkor egy hosszú történelmi folyamat eredménye, ami majd csak a 17. század végére, a török kiűzését követően vált országos jelenséggé, ahogy a parasztság röghöz kötése és korlátlan robotoltatása is ekkorra terjedt szét, és vezetett el a paraszti árutermelés visszaszorulásához. A török háborúk idején az ország három részre szakadása ugyanis még többféle folyamatot indukált: egyfelől a központi állam meggyengülése részben kedvezett a rendi reakció kibontakozásának, ám ezzel egy időben a Hódoltság területére jellemző politikai vákuum átmenetileg megakadályozta a majorsági gazdálkodás kiterjesztését az Alföld irányába. Utóbbinak köszönhetően az alföldi cívus mezővárosok megmaradt parasztpolgárai ideiglenesen ki tudták használni az agrárkonjunktúra (például a hadigazdaság miatt megnövekedett belföldi gabonakereslet) előnyeit.³¹ A török háborúknak ugyanakkor katasztrofálisak voltak a hosszú távú társadalmi és politikai következményei. Magyarország lakosságszáma a Mátyás korabeli 4,5 millió főről 100 év leforgása alatt a negyedére csökkent.³² A parasztság közel háromnegyede elpusztult vagy elmenekült, ami miatt a paraszti háztartásokra kirótt hadi adókból (füstadókból) származó bevétel az 1590. évi 240 ezer forintról 1604-re 65 ezer forintra csökkent. Ennél is drasztikusabb volt a külkereskedelemből származó vámbevételek zsugorodása, mivel a szállítmányozáshoz nélkülözhetetlen fizikai infrastruktúra is a háború martalékává vált. Az 1580-as években még 550-600 ezer

forint folyt be a nyugati kereskedelemből, ami az 1600-as évek elejére 200 ezer forintra apadt.³³ Az összeroppanó bevételekkel szemben viszont a hadi kiadások az egekbe szöktek, a bécsi Udvari Haditanács számításai szerint évi 1 millió forintba került a végvárakon szolgáló seregek finanszírozása, aminek a töredékét tudták csak a belföldi bevételekből fedezni. A Haditanács részben külföldi adományokból és kölcsönökből finanszírozta a hadigépezetet (ez általában a költségek kevesebb mint felét fedezte, ezért a török háborúk lezárulásával a hadi adósság elérte a 10 millió forintot), illetve kiárusította a pozsonyi és dunántúli adószedés jogát. A magyar birtokos elit ezzel a lehetőséggel kevésbé tudott élni, viszont a hadi költségek tompítása érdekében fenntarthatta, sőt növelhette magánhadseregét. A bécsi Haditanács így nem tudta a hadigépezetet teljesen a saját felügyelete alá vonni, ami miatt a földbirtokos elit érdekeit tömörítő vármegyei autonómia tovább erősödött.³⁴

A központi állam meggyengülésének eredményeként a nagybirtokos elit nemcsak a vármegyei joggyakorlásban élvezett autonómiát, hanem a termelés területén is saját szabályozói jogkörrel rendelkezett. Wallerstein szerint³⁵ ezek a vármegyék hasonlítottak az abszolutista kishercegségek laza szövetségére, önellátásra berendezkedő proto-merkantilista ipar- és kereskedelempolitikát folytattak: bevételeiket az exporton keresztül növelték, miközben kiadásaik visszaszorításának érdekében az önellátáshoz szükséges gazdasági tevékenységeket igyekeztek az uradalmi gazdaságokon belül tartani. Fejlődési paradoxonná vált ugyanakkor, hogy az uradalmakon működtetett könnyűipari tevékenységekhez is elsősorban robotmunkát alkalmaztak, ami miatt azok az ágazati visszacsatolások, amelyek a nyugati polgárvárosok ipari fejlődését felgyorsították, ebben a környezetben nem tudtak érvényre jutni. Hosszú távon ez negatívan érintette a mezővárosi önálló céhes ipart is, ami gyenge helyzetéből adódóan nem tudta felvenni a versenyt a felerősödő külföldi importtal.

Zimányi Vera adataiból kiderül,³⁶ hogy a 16. század eleji export-expanszió üteme a század végére lassulni kezdett, majd a 17. századra ismét hiány keletkezett a mérlegben. Ennek nem elsősorban keresleti okai voltak – bár tény, hogy az agrárarak esése miatt a cserearányok a 17. századra ismét kedvezőtlenebbé váltak az agrártermelők számára –, hanem mint azt Robert Brenner hangsúlyozza,³⁷ a robotoltató majorsági gazdálkodás munkafolyamatából, a rendkívül alacsony munkatermelékenységből és ennek következtében fellépő süllyedő hozamrátaból következett. Hogy ez alatt a nyomás alatt is tudják

tartani korábbi jövedelmi szintjüket, a földesurak arra kényszerültek, hogy fokozzák a robotmunkával kinyerhető terménymennyiséget, ami viszont tovább rontotta a munka és a föld termelékenységét.³⁸ Az ördögi körből elméletileg a bérmunka alkalmazásával és az exportbevételek termelésbe történő visszaforgatásával, jobb technikai ellátottsággal és javuló infrastruktúrával ki lehetett volna törni. Brenner szerint ugyanakkor a kelet-európai köznemesi osztálynak több okból sem volt érdeke termelését bérmunkára alapozni. Egyfelől ennek nem voltak meg a Nyugat-Euróához hasonlító demográfiai feltételei, azaz Kelet-Európa népsűrűsége sokkal alacsonyabb volt, amit a török háborúk is lerontottak.³⁹ Másfelől a pénzkiáramlás következtében relatíve demonetarizálódtak az uradalmi gazdaságok, így az exportból származó pénzjövedelem felhasználásakor a bérkifizetéseket általában hátrасorolták. Ehelyett a termékvolumen növelése érdekében földbirtokvásárlásba kezdtek, ami földkoncentrációhoz és a köznemesi osztály differenciálódásához, valamint vele párhuzamosan a nagybirtokos elit további megerősödéséhez vezetett. A megnövekedett importköltségeket igyekeztek a bevételeikből fedezni, valamint részben háborúkra, részben presztízsertéktű státuszjavarokra fordították. A termeléshez nélkülözhetetlen infrastruktúra biztosítását, például az uradalmak gazdasági épületeinek karbantartását, vagy az áruforgalomhoz szükséges szállítmányozást, a jobbágyság terhére tolta át a földesúri osztály. Azt egyébként számos agrárelemzés (például a lengyel Witold Kulák⁴⁰) bizonyítja, hogy a szabadparaszti földművelés terményhozamátlaga jóval meghaladta az uradalmi gazdaságok hozamait, főleg a robotmunkát alkalmazó árutermelő majorságokéval összevetve. Zimányi⁴¹ szerint ezért a majorsági gazdaságok elterjedésével és a paraszti árutermelés visszaszorulásával összességében romlani kezdett a gazdaság termelékenységi átlaga (egyre alacsonyabb terményhozamot sikerült adott egységnyi [robot] munkával kisajátítani), ami miatt még nagyobb nyomás nehezedett a kényszermunka fokozására. Beruházásra fordítható tőke így nem keletkezett, pontosabban nem a magyar gazdaságba áramlott vissza, hanem az importon keresztül kiáramlott az országból, és az iparosodó külföldi városok befektetéseihez biztosított forrást, ami hosszú távon a külföldi tőkének kedvezett.

A 17. századra ráadásul számos külső körülmény folytán pangás alakult ki a nemzetközi agrárpiacon, amely a cserearány már említett romlásához vezetett. Ezt részben az Amerikából importált burgonya és kukorica kiszorító hatása idézte elő a gabonapiacokon,⁴² részben

az a tény, hogy a levantei kereskedelem hanyatlásával a magyar szarvasmarhaexport legfontosabb felvevőpiaca, a délnémet városok is gazdasági válságon mentek át, mivel maguk is a levantei hálózatnak voltak elosztói. Tovább tetézte a bajt, hogy a 17. században kirobbant harmincéves háború (1618–1648) súlyos demográfiai pusztítást végzett a német területeken. Néhányuknak sikerült később átszakosodni az atlanti régióhoz tartozó, kölni központú rajnai átvezető kereskedelmi hálózatba, ám az itteni húsimportot már jellemzően nem Kelet-Európából, hanem Dániából biztosították. Ezeknek a kedvezőtlen tendenciáknak az összeadódása idézte elő, hogy a magyar szarvasmarha-kivitel a 17. század végére le hanyatlott.

A török háborúk végével a 17. századi önálló (már nagyobb részt Habsburg-ellenes) központosítási kísérletek, mint Bethlen Gábor, Thököly Imre, vagy II. Rákóczi Ferenc harcai sorra elbuktak, és az 1711-es szatmári békét követő kiegyezés eredményeként a nagybirtokos elit, szakítva a lecsúszó köznemesi osztállyal, a Habsburg államközpont oldalára állt át (cserébe megtarthatta adómentességét). Perry Anderson mutatott rá,⁴³ hogy a modern abszolutista állam kiépülése Ausztriában – a fent vázolt okok miatt – nem tudott a felemelkedő polgárság és a rendi elit alkotmányos kiegyezésére épülni, és ezért nem is vezetett el a központi bürokratikus államapparátus megszilárdulásához. A Monarchia esetében a földbirtokos elit és a Habsburg dinasztia közötti konfliktusos szimbiózisra épült, amiben az abszolutista állam centralizációs törekvései és a rendi önállóságát féltő magyar nagybirtokos vármegyei elit közötti feszültségek végig fennmaradtak (a 19. századi jobbágyfelszabadításig nagyjából az utóbbiak javára). Ennek következtében a nemzetközi vérkeringésbe történő visszacsatlakozás körülményeit a 18. században a Habsburg abszolutista törekvések és az azokkal részben együttműködő földbirtokos elit érdekei határozták meg, aminek következtében a Monarchián belüli munkamegosztásban Magyarországra a gabonaexportőri periférikus szerep hárult. Ezen történelmi folyamatok további meghatározó következménye, hogy a 18. századra kialakult földbirtokstruktúrák, amiben a földesurak közvetlen kezelésében lévő allodiális nagybirtokok szereztek dominanciát, a következő évszázadokra is átöröklődtek.⁴⁴ Bár a jobbágyfelszabadítást követően ezek az egykori nemesi allódiák (erdők, szántók, rétek) polgári tulajdonformát és kereskedelembe vihető áruformát öltöttek, a megelőző évszázadokban kialakult földmegosztási tulajdonviszonyok mégis nagyjából érintetlenül fennmaradtak a késő 19. századi polgári

fejlődés utolsó évtizedeiben, sőt, ez a tendencia bizonyos szempontból napjainkig megmaradt (a birtokkoncentráció azóta inkább még tovább fokozódott).

Jegyzetek

- ¹ Hanák Péter: Közép-Európa keresi önmagát. *Liget*, (1988), ősz. Online: <https://ligetmuhely.com/liget/kozep-europa-keresi-onmagat/>
- ² Gyáni Gábor: Történészviták hazánk Európán belüli hovatartozásáról. *Valóság*, (1988), 4.; Gyáni Gábor: Érvek az elkanyarodás ellen. *Buksz*, (1991), tél. 406–409.
- ³ Ránki György: *A kapitalista gazdaság fejlődése Kelet- és Délkelet-Európa országaiban*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1973.
- ⁴ Niederhauser Emil: A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége. *Magyar Tudomány*, (1988), 9.
- ⁵ Pach Zsigmond Pál: A közép-kelet-európai régió az újkor kezdetén. *Buksz*, (1991), ősz. 351–361.
- ⁶ Krausz Tamás: A magyar történetírás és a marxizmus. Megjegyzések a „kelet-európaiság” problémájához. *Eszmélet*, (2012a), 94. 182–244.
- ⁷ Krausz (2012a): i. m.
- ⁸ Lásd Krausz kritikáját: Krausz (2012a): i. m. Gyáni válaszáat: Gyáni Gábor: Pontatlan olvasatok, avagy hogyan konstruáljuk meg a vitapartneret. *Eszmélet*, (2012), 95. 173–184.; és Krausz viszontválaszáat: Krausz Tamás: A meg nem értett Gyáni Gábor. *Eszmélet*, (2012b), 95. 185–195.
- ⁹ Janet Abu-Lughod: *Before European Hegemony The World System A.D. 1250–1350*. Oxford University Press, 1989. 115.
- ¹⁰ Pach Zsigmond Pál: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. *Századok*, 102. (1968), 5–6. 881.
- ¹¹ Az aranyimport másik fontos forrásai a nyugat-afrikai lelőhelyek (Mali és Ghána) voltak, amelyek a transz-szaharai kereskedelmi útvonalakon és Kairón keresztül déli irányból kapcsolódtak be a levantei hálózatba.
- ¹² Benda Kálmán: Hungary in Turmoil. *European Studies Review*, 8. (1978). 285.
- ¹³ Pach (1968): i. m.
- ¹⁴ Makkai László: Könyvrecenzió (Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században). *Agrártörténeti Szemle*, 8. (1966), 1–2.
- ¹⁵ Immanuel Wallerstein: The New European Division of Labor: 1450–1640. In *The Modern World-System, I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York, 2011. 95.
- ¹⁶ Pach (1991): i. m.
- ¹⁷ Gyáni (1988): i. m. és Gyáni (1991): i. m.
- ¹⁸ Hanák (1988): i. m.
- ¹⁹ Varga János 1969-es *A Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767* című könyvére hivatkozva kritizálták Pach elkanyarodás téziséét.
- ²⁰ Fernand Braudel: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. I–III*. Budapest, 1996.

- ²¹ A legújabb kutatások szerint az északi-tengeri halászat dinamikus expanziója is hozzájárult az atlanti árukereskedelem felfutásához. Az egyik legfontosabb halászati régió már a 16. század közepén az új-fundlandi partvidékre összpontosult, köszönhetően az északi-tengeri túlhalászatnak. Ian Angus szerint az atlanti térségből származó hal, illetve a régióban (így Új-Fundlandon is) kiépített halfeldolgozó üzemek tekinthetők a transzatlanti árukereskedelem első kapitalista áruformáinak. Ian Angus: *The Fishing Revolution and the Origins of Capitalism*. *Monthly Review*, 2023. március 1. Online: <https://monthlyreview.org/2023/03/01/the-fishing-revolution-and-the-origins-of-capitalism/>
- ²² Ravi Palat: *The Making of an Indian Ocean World Economy, 1250–1650*. Palgarve Macmillan, 2015.
- ²³ Immanuel Wallerstein: *Peripheries in an Era of Slow Growth*. In *The Modern World-System, II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750*. New York, 1980, 150–151.
- ²⁴ Az árborbanás hatása nem egyenletesen terjedt szét a kontinensen, hanem nyugatról tartott keleti irányba, és a regionális árszintek közötti különbségek összehárodásához vezetett (az 1500-as évek elején még 1:6 arányú eltérés volt a regionális árszintek között, ám ez a különbség az 1700-as évekre 1:2-re csökkent).
- ²⁵ Ember Győző: Magyarország XVI. századi külkereskedelmének történetéhez. *Századok*, 95. (1961), 1. 11.
- ²⁶ Gyáni (1988): i. m. és Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Budapest, Akadémiai, 1969.
- ²⁷ Makkai (1966): i. m. 195.
- ²⁸ Friedrich Engels: A porosz parasztok történetéhez. *MEM*, 21. Budapest, Kossuth, 1970. 228–237.
- ²⁹ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest, Magvető, 1983.
- ³⁰ Benda (1978): i. m. 288.
- ³¹ Például a szarvasmarha-tenyésztés fellendülése segítette az alföldi civis mezővárosok fejlődését; pusztá bérleményeiken keresztül a módosabb alföldi gazdák is jól jártak, ahogyan a felvidéki városi polgárság a szőlőművelésből szerzett jövedelmet a Hegyalja vidékein. A bányavárosok fejlődéséből – mint említettük – elsősorban a külföldi tőke tudott hasznot húzni, a bányászat ugyanis sokkal tőkeigényesebb tevékenység volt, és a külkereskedelemhez is közvetlenebbül kapcsolódott.
- ³² Benda (1978): i. m. 284.
- ³³ Benda (1978): i. m. 292.
- ³⁴ Benda (1978): i. m. 294.
- ³⁵ Wallerstein (1980): i. m. 141.
- ³⁶ Zimányi Vera: *Mezőgazdasági termelés és termelékenység Magyarországon a késői feudalizmus korában (1550–1850): 1. A források*. *Agrártörténelmi Szemle*, 10. (1968), 1–2. 39–44.
- ³⁷ Robert Brenner: *The Agrarian Roots of European Capitalism*. In T. H. Aston – C. H. E. Philpin (szerk.): *The Brenner Debate*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985. 213–327.
- ³⁸ Többek között felszámolták a vetésforgót, ami a talaj ökológiai kizsákmányolásához és a termelékenység további erodálódásához vezetett.
- ³⁹ Benda ([1978]: i. m. 284.) adatai szerint míg a Németalföldön és Franciaország városias vidékein a 17. század elején 50-60 fő lakott egy négyzetkilométeren,

addig az osztrák–cseh területeken ez a szám 36 fő volt, míg Magyarországon 13,5 fő lehetett (Erdélyben 10 fő). A török pusztítás miatt nagy eltérések mutatkoztak az egyes magyarországi régiók között, míg a nyugati határvidéken, Vas és Sopron megyékben 15-18 fő/km² volt a népsűrűség, addig az északkeleti országrészben 4-5 fő/km². Érdekeség, hogy a köznemesség lakosságon belüli aránya fordítottan viszonyult a népsűrűség területi megoszlásához: az északkeleti megyékben 20-30 százalékot is elért a részesedésük, míg a nyugati megyékben ez az arány 2-4 százalékon maradt. Vagyis az alacsonyabb népsűrűségű területekről elsősorban az ártermelő paraszti osztály hiányzott. Benda megjegyzi, hogy a 19. századi dzsentri réteg is jelentős részt ebből az északkeleti régióból került ki.

⁴⁰ Witold Kula: *A feudális rendszer gazdasági elmélete*. Budapest, 1985.

⁴¹ Zimányi (1968). i. m.

⁴² A rabszolgamunkát alkalmazó merkantilista gyarmati ültetvényes termelés 17–18. századi kialakulása előtt Kelet-Európa volt az európai munkamegosztás legfontosabb agrár- és nyersanyagbeszállítója. A 17. századra kiépülő transzatlanti munkamegosztás következtében ez az agrárexportóri szerep leértékelődött, illetve még inkább a perifériára szorult.

⁴³ Perry Anderson: *Lineages of the Absolutist State*. NLB, 1974. 196., 316–317.

⁴⁴ Pach (1991): i. m. 355–356.